

Charles Lewinsky

Terugkeer *Ongewenst*

‘Een waar literair wonder. Lewinsky heeft met dit boek zichzelf en zijn roman *Het lot van de familie Meijer* overtroffen.’ – NZZ

Over het boek

Terugkeer ongewenst is het deels waargebeurde, deels fictieve levensverhaal van de Joodse acteur, entertainer en regisseur Kurt Gerron, die in de jaren twintig en dertig grote triomfen vierde in Berlijn. In 1933 vlucht hij voor de nazi's en belandt via Wenen en Parijs in Nederland, waar hij onder andere optreedt in de Joodsche Schouwburg in Amsterdam en meewerkt aan verschillende Nederlandse speelfilms. Samen met zijn vrouw Olga wordt hij in 1943 geïnterneerd in Westerbork en vandaar gedeporteerd naar Theresienstadt. De kampcommandant vraagt hem een film te maken waarin het vernederende gettobestaan wordt voorgesteld als een paradijs. Weigeren betekent transport naar Auschwitz, meewerken betekent verraad aan zichzelf en aan zijn kunst. Dit duivelse dilemma vormt de kern van dit adembenemende boek, dat tevens een betoverende en tegelijk tragische liefdesgeschiedenis is.

De pers over *Terugkeer ongewenst*:

'Met *Terugkeer ongewenst* heeft de auteur zichzelf en *Het lot van de familie Meijer* overtroffen.' – *Neue Zürcher Zeitung am Sonntag*

'Meesterschap vertelt.' – *Die Welt*

'Een grandioze roman.' – *St.Galler Tagblatt*

'Een geniale verteller.' – *Berner Zeitung*

'Een prachtig, ontroerend en wijs boek.' – *Norddeutscher Rundfunk*

Over de auteur

Charles Lewinsky (1946) woont in Zürich en Frankrijk. Hij heeft jarenlang gewerkt als dramaturg, regisseur en redacteur; hij schrijft romans, toneelstukken en televisiescripts. Zijn boeken zijn vertaald in het Frans, Engels, Italiaans, Zweeds, Chinees, Hebreeuws, Spaans en Deens. Met *Het lot van de familie Meijer*, waarvan in Nederland ruim 300.000 exemplaren werden verkocht, sleepte hij de Prix du meilleur livre étranger in de wacht. Voor zijn roman *De verborgen geschiedenis van Courtillon* ontving hij de prijs van de Zwitserse Schillerstichting, en met *Terugkeer Ongewenst* was hij in 2011 finalist voor de Zwitserse Boekprijs. De vertaling is, als altijd, van de hand van Elly Schippers.

Van dezelfde auteur

Het lot van de familie Meijer
De verborgen geschiedenis van Courtilon

Wilt u op de hoogte worden gehouden van de romans en literaire thrillers van uitgeverij Signatuur? Meldt u zich dan aan voor de literaire nieuwsbrief via onze website www.uitgeverijsignatuur.nl

© Nagel & Kimche im Carl Hanser Verlag München 2011

Oorspronkelijke titel: Gerron

Vertaald uit het Duits door Elly Schippers

© 2012 uitgeverij Signatuur, Utrecht en Elly Schippers

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Wil Immink Design

Omslagbeeld: Getty Images

Typografie: Pre Press Media Groep, Zeist

ISBN gebonden boek 978 90 5672 410 8

ISBN e-book 978 90 449 6549 0

NUR 302

Charles Lewinsky

Terugkeer ongewenst

Vertaald door Elly Schippers

SIGNATUUR

2012

Voor de beste lezeres
die een auteur zich kan wensen:
mijn dochter Tamar

Hij was aardig tegen me en dat maakt me bang. Hij schreeuwde niet, wat normaal geweest zou zijn, maar hij praatte beleefd. Op een toon alsof hij me met u aansprak.

Hij sprak me niet met u aan, dat zou niet bij hem opgekomen zijn, maar hij kende mijn naam. ‘Zeg, Gerron,’ zei hij tegen me en niet: ‘Zeg, Jood.’

Het is gevaarlijk wanneer een man als Rahm je naam kent.

‘Zeg, Gerron,’ zei hij, ‘ik heb een opdracht voor je. Je moet een film voor me maken.’

Een film.

Hij wil iets persoonlijks, dacht ik eerst, een film over zichzelf. De liefhebbende vader Karl Rahm met zijn drie kinderen. Meneer de *Obersturmführer* vermomd als mens. Zoiets. Wat hij aan zijn gezin in Klosterneuburg kan sturen.

Ja, we weten hoeveel kinderen hij heeft. We weten waar hij vandaan komt. We weten alles over hem. Zoals arme zondaars alles over God weten. Of over de duivel.

De Ufa, dat heeft Otto me verteld, maakt elk jaar een film ter ere van Joseph Goebbels. Altijd voor zijn verjaardag. Ze sturen hem een van hun sterren, Heinz Rühmann bijvoorbeeld, die doet dan iets schattigs met de kinderen Goebbels, en zo proberen ze bij de minister van Propaganda in een goed blaadje te komen.

Zoiets, dacht ik, wil Rahm nu ook. Dat zou geen probleem geweest zijn. Niet in mijn situatie.

Maar Rahm denkt grootser. Meneer de *Obersturmführer* heeft andere plannen.

‘Luister, Gerron,’ zei hij. ‘Ik heb een keer een film van je gezien. Ik weet niet meer hoe hij heette, maar ik vond hem goed. Jij kunt iets. Dat is het mooie van Theresienstadt: hier zijn een hoop mensen die iets kunnen. Jullie spelen tenslotte ook toneel en zo. En nu wil ik dus een film.’

Toen vertelde hij me wat voor film het moet worden.

Ik schrok. Het moet aan me te zien geweest zijn, maar hij reageerde niet. Omdat hij mijn schrik verwachtte. Of omdat hij zich er niets van aantrok. Ik kan uit zulke gezichten niets opmaken.

‘We hebben al eens eerder een poging in die richting gedaan,’ zei hij, ‘maar die is mislukt. Ik was heel ontevreden. De mensen die dat verprutst hebben, zijn hier niet meer.’

Er gaat altijd een volgende trein naar Auschwitz.

‘Nu is het jouw beurt,’ zei Rahm. Nog steeds vriendelijk. Zijn stem nog steeds vriendelijk. ‘Als wij tweeën geluk hebben, komt er deze keer iets goeds uit de bus. Nietwaar, Gerron?’

‘Daar moet ik over nadenken,’ zei ik. Tegen Rahm. Eppstein, die als hoofd van de Raad van Oudsten ook was ontboden, hield geschrokken zijn adem in. Een Jood hoort niet tegen te spreken. Niet als de kampcommandant iets verlangt. De SS'er die me had gebracht, maakte zich al op om me af te ranselen. Ik kon zijn hand niet zien, ik voelde alleen de beweging. Als je in de houding staat, draai je je niet om. Niet in het kantoor van de kampcommandant. De klap was al onderweg, maar Rahm maakte een afwijzend gebaar.

‘Hij is kunstenaar,’ zei hij, terwijl hij nog steeds zijn vriendelijke oom Rahm-gezicht zette. ‘Hij heeft inspiratie nodig. Dat is in orde, Gerron,’ zei hij. ‘Ik geef je drie dagen. Om na te denken. Want de film moet een succes worden. Ik wil niet nog eens ontevreden over iemand hoeven zijn. Drie dagen, Gerron.’

Mijn afranseling heb ik toch nog gekregen. Voor de deur van Rahms kantoor. De SS'er sloeg me in mijn gezicht, zoals ze meestal doen. Maar niet uit alle macht. Ze hebben me nog nodig.

Als je al zou weten hoe het afloopt, zou je er dan toch aan willen beginnen? Zou je niet liever je navelstreng om je hals draaien om gewurgd te zijn voordat je naar buiten komt? Zou je geen manier zoeken om niet eens aan de start te hoeven verschijnen van een race die je toch al hebt verloren?

Ze hebben me verteld over een kind dat, nog voor mijn tijd, in de trein van Amsterdam naar Westerbork werd geboren en voor wie Gemmeker de beste kinderartsen uit de stad liet komen. En een kraamverpleegster die al eens de luiers van een echte kroonprinses had verschoond. Maar de moeder vertrok nog op de dag van haar aankomst naar het oosten. Ze had met die brutale bevalling de getal-

len op de transportlijsten in de war gebracht en mocht ter compensatie een andere lijst volmaken.

In Westerbork heerst een andere waanzin dan hier in Theresienstadt. Maar ook daar zit systeem in. Om als volwaardige menselijke eenheid naar Auschwitz gestuurd te kunnen worden moet je een halfjaar oud zijn.

Dat kind uit de trein – had het geboren willen worden als het had geweten dat zijn beschermde jeugd precies zes maanden zou duren? Plus drie dagen voor de treinreis?

Natuurlijk niet.

Er bestaat een legende die mijn grootvader Emil Riese me heeft verteld, terwijl hij elke zin met een wolk sigarenrook bewierookte. Ik was net zo dol op de fantastische verhalen van mijn grootvader als mijn vader, de rationalist, er een hekel aan had.

Die legende ging zo: als een mens geschapen wordt – hij legde me niet uit hoe dat ging en ik was nog niet op de leeftijd dat je daarnaar vraagt –, als een mens mens begint te worden, dan weet hij alles al wat er te weten valt: wat in de verstandige boeken staat en ook de dingen die nog niemand heeft ontdekt. Hij kent de gebeurtenissen uit het verleden en weet wat er allemaal nog te gebeuren staat, buiten in de wereld en binnen in zijn eigen leven. Maar vlak voor hij geboren wordt – ook hoe dat precies ging, was en bleef me toen een raadsel –, komt er een engel, die hem met zijn wijsvinger op zijn voorhoofd tikt. *Ping*. Dan vergeet de nieuwe mens alles wat hij eigenlijk al wist. Als hij dan ter wereld komt, zei mijn grootvader, herinnert hij zich amper nog hoe je van boven iets naar binnen zuigt en het van onderen weer naar buiten perst. Ik lachte en hij vulde de pauze door aan zijn sigaar te trekken. Een effectieve verteltechniek, waardoor je de pointes beter kunt plaatsen. Ik heb die later op het toneel ook toegepast.

Alleen de Joden, vervolgde opa, zijn zo slim om hun hoofd weg te draaien als de engel komt. Zijn vinger raakt dan niet hun voorhoofd, maar nog wel het puntje van hun neus. Ze vergeten daardoor niet alles wat ze al wisten, maar alleen het meeste. Daarom, zei mijn grootvader, zijn wij Joden verstandiger dan andere mensen en daarom, zei hij, hebben wij een kromme neus. Een uitleg waar zelfs *Der Stürmer* niet op is gekomen.

Papa was er toen niet bij. Hij zou het verhaal voor het einde hebben onderbroken en hebben gezegd: ‘Vertel die jongen toch niet zulke

onzin! En trouwens, die sigarenrook altijd, dat kan niet goed zijn voor dat kind.’

De ouderwetse woning in de Händelstraße stond altijd vol rook. ‘Ik mag dat,’ zei opa. ‘Als je weduwnaar bent, mag je alles.’

Als mijn eigen engel me met zijn tik had gemist en ik mijn leven vanaf het begin had gekend, met al zijn beroerde episoden en zijn nog beroerdere slot, zoals je een toneelstuk kent als je het tekstboekje hebt gelezen, dan had ik mijn rol toch willen spelen. Omdat de tekst nog niet de encenering is. Ik zou mijn kennis als de eerste opzet hebben beschouwd, als iets wat je tijdens de repetities altijd nog kunt bespreken en veranderen. En wat de echt onaangename passages betreft: schrappen tot aan de volgende scène.

Nee, ik had me niet in de moederschoot vastgeklampt. Mij hadden ze niet met geweld de wereld in hoeven trekken. Ik had het willen proberen. Aangedreven door een misplaatst vertrouwen in mijn eigen vormgevende kracht.

In de jaren dat ik beroemd was, moest ik voor een krant of een tijdschrift geregeld een vragenlijst invullen. Om de haverklap kwam dan de vraag: ‘Wat is uw grootste fout?’ Dan schreef ik op wat je zoal opschrijft: ‘Ongeduld.’ Of: ‘Ik ben verslaafd aan zoetigheid.’ Maar eigenlijk had er moeten staan: ‘Mijn grootste fout? Ik geloof dat je de wereld kunt enceneren.’

Olga viel me om de hals. Zoals mama toen ik met verlof van het front kwam. Niet iedereen die bij Rahm wordt ontboden, komt ook weer terug.

‘Goddank,’ zei ze. Olga is niet iemand die bidt, dat zijn we geen van beiden, maar het was meer dan een frase. ‘Ik heb een stuk brood voor je bewaard,’ zei ze. Ik probeerde het heel langzaam op te eten en verslond het toen toch.

Olga vroeg niets. Ze kwam bij me op schoot zitten en legde haar hoofd op mijn borst. Haar haar ruikt altijd alsof het pas gewassen is. Ik weet niet hoe ze dat voor elkaar krijgt, hier in het getto.

Ik zocht naar de juiste woorden, maar vond ze niet. Er zijn geen juiste woorden. Ik vertelde haar wat ze van me wilden en zij schrok ook. Niet vanwege de film, maar omdat ik Rahm had tegengesproken.

‘Je bent gek,’ zei ze.

Misschien ben ik dat ook wel. Soms doe ik dingen waar moed voor nodig is. En toch ben ik helemaal geen moedig mens. Ik denk alleen

nog steeds – terwijl ik intussen beter zou moeten weten –, ik denk alleen nog steeds dat je de dingen kunt beïnvloeden.

Zelfs bij Rahm.

‘Ik heb drie dagen de tijd,’ zei ik, ‘maar ik weet nu al wat voor antwoord ik hem moet geven.’

‘We weten het allebei,’ zei Olga. ‘Ja, meneer de Obersturmführer, is je antwoord. Vanzelfsprekend, meneer de Obersturmführer. Tot uw orders, meneer de Obersturmführer.’

‘Ik kan die film niet maken.’

‘Een mens kan alles. Je hebt ook in Ellecom opgetreden.’

Het was niet eerlijk om me daaraan te herinneren. Dat was de verschrikkelijkste dag van mijn leven.

Een van de verschrikkelijkste dagen.

Daarna zwegen we lang. Het doet me goed om samen met Olga te zwijgen.

Door het open raam kwam een wolk van stank. Of die was er de hele tijd al, alleen had ik er niets van gemerkt. Een mens went aan alles.

Een mens kan alles doen.

‘Niet die film,’ zei ik tegen Olga. ‘Ik zou me er de rest van mijn leven voor moeten schamen.’

‘Hoe lang is de rest van je leven als je weigert?’ Ze draait niet om de dingen heen.

‘Je zou me verachten.’

‘Er zijn ergere dingen dan verachting.’

Er zijn altijd nog ergere dingen. De doodoener van onze eeuw. De wereldoorlog? Een kleine vingeroefening. Een staat die uit elkaar valt? Alleen de decorwisseling voor de werkelijk grote scènes. De nazi’s en al hun wetten? Ook alleen maar om warm te lopen. Het hoogtepunt komt nog. Helemaal op het eind. Net als in de bioscoop. Laat je verrassen.

‘Hoe lang duurt het voor zo’n film klaar is?’ vroeg Olga. ‘Echt helemaal klaar?’

‘Drie maanden. Minstens. De opnamen zijn het minste werk. Maar eerst moet je een draaiboek schrijven en naderhand de montage ...’

‘Over drie maanden,’ zei ze, ‘kan de oorlog afgelopen zijn.’

‘Ik ben niet iemand die zoiets kan,’ zei ik.

‘Je hebt drie dagen.’ Olga stond op. ‘Die zou je moeten gebruiken om erachter te komen wat voor iemand je echt bent.’

Toen liet ze me alleen.

Ik. Geboren op 11 mei 1897 in Berlijn. In dezelfde woning waar ik ook mijn jeugd heb doorgebracht: Klopstockstraße 19, een paar huizen bij station Tiergarten vandaan. In de keuken, aan de achterkant, kon je het geratel en gefluit van de treinen van het stadsspoor horen. Bij een stevige westenwind – dat was altijd een hele opwinding – moesten we vanwege de rook van de locomotieven de ramen dichtdoen. Omdat anders al het eten naar de treinen stonk.

Ik neem aan dat mijn grootvader de woning heeft uitgekozen. Hij wilde zijn dochter ook als getrouwde vrouw dicht bij zich hebben. Mijn moeder heette Toni, Antonia dus.

Haar ouders, de Rieses, wilden dat de volgende generatie definitief de stap van de gewone naar de gegoede middenstand zou zetten. Daarom stond er in onze woning een piano. De poging om mij de bijbehorende lessen te laten nemen gaven mijn ouders algauw op. Ik heb weliswaar een goed gehoor, maar ook twee linkerhanden. Gelukkig zijn ze nooit op het idee gekomen mij in plaats daarvan naar een zangleraar te sturen. Met zo'n schoolse aanpak zou ik nooit carrière hebben gemaakt.

Mama bleef haar hele leven een dochter van goeden huize. Na school hadden ze haar een jaar op kostschool gedaan, niet direct in Zwitserland, dat konden ze zich niet permitteren, maar wel in Bad Dürkheim aan de Weinstraße. Vandaar had ze een kant-en-klaar-repertoire aan gebaren en houdingen meegebracht. Een would-be-actrice die zich heeft laten vormen door tweederangshelden. Als ze lachte, hield ze haar hand voor haar mond en draaide ze met gespeelde beschaamdheid haar hoofd opzij; als ze applaudisseerde, deed ze dat alleen met haar vingertoppen. Ze had met de papepel ingegoten gekregen dat het niet netjes was om met je hele hand te klappen.

Maar de belangrijkste levensregel die ze haar hadden bijgebracht, was: 'Mannen houden niet van slimme vrouwen.' Dus verborg mama haar intelligentie. Zoals ze een puistje op haar voorhoofd achter een handig gedraaid lokje zou hebben verstopt. Ze deed naïef en liet niet merken dat ze papa's luidkeels verkondigde principes niet echt serieus nam. Ze hadden een heel gelukkig huwelijk.

Papa, opgegroeid in het molendorp Kriescht in de Neumark, was als zestienjarige naar Berlijn gegaan. Een exodus, die hij zo dramatisch wist te beschrijven alsof hij door van haaien vergeven wateren had moeten zwemmen en met een dik pak sneeuw bedekte bergen

had moeten bedwingen. Hij vond een baan in de kledingfabriek van mijn grootvader, Leipziger Straße 72, en trouwde later met diens enige dochter.

Emil Riese, fabricage van nouveautés voor dames en kinderen, frontjes, blouses, jupons, zakdoeken en schorten – de oprichtingsadvertentie hing ingelijst bij ons in de gang en ik leerde de tekst uit mijn hoofd, zoals ik al het geschrevene uit mijn hoofd leerde – veranderde weldra in Riese & Gerson en op een gegeven moment, toen mijn grootvader oud werd, in Max Gerson & Cie. Maar in werkelijkheid bestond er helemaal geen compagnie. Het gaf het firmaplaatje alleen een imponantere uitstraling.

De firma. Bij ons thuis was dat een magisch begrip. Als papa een van mijn kinderlijke vergrijpen al te streng bestrafte en ik snikkend bij mama mijn beklag deed, hoefde ze alleen te zeggen: ‘Er zijn problemen in de firma.’ Ik voelde me dan weliswaar niet getroost, maar de wereld was toch weer in orde. Het kwam ook voor – en weer had het op geheimzinnige wijze met de firma te maken – dat papa midden in de week met een stuk opgerolde koek thuiskwam. Dat moest dan op stel en sprong – met slagroom! – worden opgegeten. Mama kon dan nog zo heftig protesteren dat het die jongen zijn eetlust bedierf, tegen de firma kon ze niet op.

Het allermooiste was als ik met papa mee mocht naar de kantoren in de Leipziger Straße. Het eigenlijke kleermakerswerk werd uitbesteed aan tussenpersonen en uitgevoerd door een gezichtloos leger van thuiswerksters in het noorden van Berlijn, maar een trap hoger was het magazijn met de stoffen en de kant-en-klare artikelen. Een labyrint van rekken, waar je heerlijk verstoppertje kon spelen.

Misschien is het bedrijf er nog steeds. Je vergeet zo makkelijk dat het leven verdergaat. Maar als de firma nog bestaat, dan zeker niet onder de naam Max Gerson & Cie.

Ik zit op een hobbelpaard. Ik ben klein en kan alleen bij de grond als ik mijn benen strek. Ik hobbelen en hobbelen. Mijn paard schuift telkens een klein eindje naar voren, tot het tegen de muur aan komt. Ik kan niet verder en staar naar het obstakel. Op het behang marcheren dwergen in het gelid. In plaats van geweren dragen ze bloemen op hun schouder. Ze maken me bang. Ik begin te huilen.

Dat is mijn allereerste herinnering.

Op een gegeven moment komt mama – maar dat is geen herinne-

ring meer, dat is me verteld – en ze wil me samen met mijn houten paard omdraaien. Zodat ik weer kan rijden, dwars door de kinderkamer. Ik begin harder te huilen en sla om me heen. Ze mag mijn paard niet omdraaien, dat mag niemand. Ze mag het alleen achteruit naar de andere kant van de kamer trekken. Dan begin ik weer te hobbelen, in dezelfde richting als daarvoor. Tot ik opnieuw voor de muur sta. En begin te huilen.

‘Dat deed je wel twintig keer per dag.’ Als mama het verhaal vertelde, tikte ze telkens met haar wijsvinger tegen mijn voorhoofd en zei: ‘Je bent altijd al een dikkop geweest.’

Toen we Berlijn verlieten, bleef het hobbelpaard op de zolder in de Klopstockstraße achter. Waarschijnlijk staat het daar nog steeds. De woning is ingepikt door een oude NSDAP’er zonder kinderen: onze portier Heitzendorff, die zoveel waarde hecht aan de dubbele f aan het eind van zijn naam dat iedereen hem Effeff noemt. Zijn vrouw hielp mama af en toe met schoonmaken en ik kan me goed voorstellen dat ze dezelfde meubels, nu ze van haar zijn, nog zorgvuldiger afstof. Maar papa’s pakken, die in de kast zijn blijven hangen, zijn de dikke Effeff beslist te klein.

Het hobbelpaard was oud en zag eruit alsof het nooit nieuw was geweest. De witte verf was vaalgeel geworden. ‘Juist daar kun je trots op zijn,’ troostte papa me. ‘Dat is een bijzonder voornaam ras. Een izabel.’ En dus was ik trots, want toen geloofde ik nog dat papa alles wist en zich nooit vergiste.

Ik kan me niet meer herinneren waarom we jaren later – ik moet toen al op het gym hebben gezeten – nog een keer op het onderwerp zijn teruggekomen. Mama zal het oude verhaal van het hobbelpaard wel weer hebben verteld.

‘Ik heb niet tegen je gelogen,’ zei papa. ‘Het was inderdaad een izabel.’ En hij pakte de encyclopedie uit de vitrine. In de vele delen, daar was papa rotsvast van overtuigd, was elk antwoord te vinden. Als je de vraag maar goed wist te stellen. Op vrije avonden zat hij erin te grasduinen zoals andere mensen in een roman lezen. Nu sloeg hij het artikel op over de Spaanse koningin Isabella en ik moest het hardop voorlezen. Papa was maar een gewone confectionair, maar hij speelde graag voor schoolmeester. De koningin, las ik voor, had gezworen geen schoon hemd aan te trekken voordat haar echtgenoot een of andere vijandelijke stad had veroverd, ik weet niet meer welke, en toen de muren eindelijk vielen, was haar hemd niet meer wit, maar geel.

Fout! zou ik nu met rode inkt in de kantlijn schrijven. Te lang gedragen witte hemden worden niet geel, maar grijs. Ik weet er alles van.

Dat ik altijd maar in dezelfde richting wilde rijden, schreef mama toe aan mijn aangeboren koppigheid. Maar dat was het niet. Ik had iets pijnlijks te verbergen. Mijn houten izabel had maar één oog. Links en rechts aan zijn hoofd hadden vroeger de beide helften van een kattenoog gezeten, zoals wij jongens de zwartgeklepte kniekers noemden. Maar mijn hobbelpaard had zijn linkeroog verloren. Dat was de reden waarom ik er als drie- of vierjarige krijsend en om me heen slaand voor vocht dat het paard altijd in dezelfde richting galoppeerde. Voor de toeschouwer, daar was het me om te doen, moest de blinde kant verborgen blijven. Anders had iemand kunnen merken dat het helemaal geen echt paard was.

Als jongen was ik een hoog opgeschoten, mager ventje. ‘Alleen onkruid groeit zo hard,’ zei papa.

Er bestaat, nee, bestond een foto, gemaakt voor mijn dertiende verjaardag. Daar sta ik in de studio van een fotograaf voor een kunstig gedrapeerde portière. Ik kan me de donkergroene kleur nog herinneren. Ik draag een pak, mijn allereerste. Waarschijnlijk moest de nieuwe lange broek evenzeer vereeuwigd worden als ikzelf.

Rechtsonder op de passe-partout die de foto omlijstte, stond het gouden stempel: PORTRETSTUDIO ALPHONS TIEDEKE, FRIEDRICH-STRASSE 78. Maar het kan niet meneer Tiedeke zelf geweest zijn die me op de foto zette. Een jongeman in een witte schildersjas draafde om me heen. Hij liet me verschillende houdingen aannemen, maar was telkens ontevreden. Ten slotte sleepte hij een stoel aan, van het soort dat in het theater uit het rekwisietenmagazijn wordt gehaald als er een ridderslot moet worden gemeubield. Ik moest met mijn hand op de zijleuning steunen, dat zag er volgens hem op een elegante manier nonchalant uit. Maar ik was op mijn dertiende al zo lang dat mijn arm daar te kort voor was als ik recht stond. Dus sta ik met scheve schouders op de foto. Opzij gebogen, alsof er iets uit mijn hand is gevallen wat ik onopvallend probeer te pakken. De ingelijste foto heeft jarenlang op mama's toilettafel gestaan.

Nog later heeft ze hem meegenomen naar Nederland. Hij zat ook in haar koffer toen ze daar op transport werd gesteld.

Sinds die dag bij meneer Tiedeke wilde ik fotograaf worden. Zijn assistent had niet alleen indruk op me gemaakt door zijn kleding

– het lefdoekje dat nonchalant gevouwen uit het borstzakje van zijn schildersjas stak was, zoals papa vakkundig opmerkte, van echte Japanse zijde –, maar vooral door het feit dat hij aan me mocht fruniken als aan een marionet. Het was de eerste keer dat ik iets mee-maakte wat op regisseren leek.

Ik maakte zelf een camera. Een keukenstoel met een zwart geverfde schoenendoos op de leuning. Een oude strijkdoek, waar ik voor de opnamen onder kroop. Ik was hoffotograaf Gerson en mijn klasgenoot en beste vriend Kalle was Zijne Majesteit de Keizer, die zich door mij liet fotograferen. Aan elk spelletje dat ik bedacht, deed Kalle mee. Zolang hij maar iets voornaams mocht zijn. Toen we ondanks het verbod een keer met lucifers speelden, was hij keizer Nero en zat hij afgrijselijk te zingen, terwijl ik Rome platbrandde.

We hadden een voorkeur voor spelletjes waarbij het erom ging iets te bedenken, en we vermeden sportieve activiteiten als diefje-met-verlos. Bij het rennen zaten altijd mijn veel te hard gegroeide benen in de weg. Ik struikelde over mezelf. Kalle had het aan zijn longen en was daarom vrijgesteld van gym. Waarschijnlijk zou hij op een dag aan tbc zijn gestorven. Als hij lang genoeg had geleefd.

Op school hadden we graag naast elkaar in de bank gezeten. Maar hoe we zaten werd strikt bepaald door de cijfers die we haalden. De plaats helemaal rechts vooraan was gereserveerd voor de primus; in onze klas was dat een aardige jongen, die absoluut geen streber was. Mijn bank stond ergens in het midden en Kalle zat helemaal achteraan. Hij liep niet alleen gevaar om van de tweede naar de derde te blijven zitten, het was elk jaar hetzelfde liedje. Dat hij toch telkens met de hakken over de sloot overging, had meer te maken met medelijden dan met zijn schoolprestaties.

Op het fotograferen was ik al gauw uitgekeken. Er schoten me te weinig houdingen te binnen waarin ik mijn model nog had kunnen neerzetten. Keizer Kalle verleende me een laatste onderscheiding en daarna verbouwden we onze camera tot een telescoop en ontdekten, geïnspireerd door de komeet van Halley, veel nieuwe hemellichamen.

Achteraf vind ik het ongelooflijk hoe kinderlijk we toen nog waren. En dat in 1910, maar vier jaar voordat we allemaal in één klap volwassen werden verklaard en naar het front gestuurd. Op de foto in mijn nieuwe pak heb ik nog geen idee wat me te wachten staat. Ik sta er slungelig en mager bij. Niemand kon vermoeden dat ik niet lang daarna heel dik zou zijn.

Tja, Kalle.

Op mij maakte hij geen zieke indruk. Van mama, die voortdurend last had van haar overgevoelige maag, wist ik hoe het eruit hoorde te zien als je niet gezond was: je ging in bed liggen en praatte alleen nog maar met heel zachte stem. Kalle daarentegen had de hardste lach die ik ooit heb gehoord. Nog harder dan die van de dronken Emil Jannings. Ik hoorde zijn lach meteen bij onze eerste ontmoeting, toen we allebei als kersverse eersteklasser schuchter het plein van het gymnasium opliepen. Omdat mijn hoofd nog zou groeien, had papa de groen-witte schoolpet een maat te groot gekocht. En omdat ik tegelijk een militair kort kapsel had aangemeten gekregen, zakte de pet over mijn oren. Kalle zag me, bleef staan en stikte haast van het lachen. Wat bij hem niet zomaar een frase was, maar er echt zo uitzag. Aangezien hij geen lucht meer kreeg en begon te kokhalzen. Bij zijn lachbuien had je altijd de indruk dat hij elk moment kon overgeven.

Wat hem bij onze eerste ontmoeting tot stikkens toe amuseerde, was niet mijn belabberde uiterlijk, maar het feit dat het bij hem geen haar beter was. Met dezelfde vooruitziende blik als mijn vader had ook de zijne een te grote pet gekocht. En volgens de toen gebruikelijke pedagogische initiatierite was ook zijn haar kort geknipt. Omdat ik, opgeschoten onkruid, een kop groter was dan hij, moeten we echt een bespottelijk stel geweest zijn.

Vanaf die dag waren we vrienden.

Eigenlijk heette hij Karl-Heinz. Toen we in de eerste les voor het klassenboek onze naam moesten zeggen, vond hij het belangrijk dat de zijne niet als één woord werd geschreven. Onze klassenleraar heeft hem nog het hele jaar afgeroepen met de bijnaam Koppelteken.

In Amsterdam heb ik een keer meegemaakt dat een koppelteken iemand het leven redde. Althans tijdelijk. Hij stond zonder koppelteken op de lijst en omdat hij kon aantonen dat dat bureaucratisch niet juist was, werd er in zijn plaats iemand anders afgevoerd.

Ik ben nooit op de gedachte gekomen dat Kalles ziekte iets ernstigs kon zijn. Hij hoestte dan wel en van gym was hij vrijgesteld – waar ik hem om benijdde –, maar we leerden elkaar kennen op een leeftijd dat de dingen zoals ze zijn natuurlijk en onveranderlijk lijken. Kalle was Kalle en Kurt was Kurt.

Zijn vader was ambtelos geleerde. Ik stelde me daar een soort doctor Faust bij voor, die de nachten in het laboratorium doorbrengt.

Toen ik hem leerde kennen, bleek hij gewoon een vriendelijke, afwezige man, die 's middags nog in zijn ochtendjas liep en bij het lezen niet gestoord mocht worden. Ik ben er nooit achter gekomen met welke tak van wetenschap hij zich bezighield. Het moet iets met muziek te maken hebben gehad. Op een keer vertelde hij iets over geheime boodschappen die in de partituren van Johann Sebastian Bach te vinden zouden zijn. Waarschijnlijk was hij gewoon een onschuldige dromer. Die het zich kon permitteren een leven lang zijn stokpaardje te berijden.

Geheel in tegenstelling tot mijn in opvoedkundig opzicht overijverige vader verwachtte hij van zijn zoon maar één ding: dat hij zo min mogelijk last van hem had. Als we in Kalles kamer Troje wilden veroveren – ik als Achilles, Kalle als koning Menelaos –, dan haalden we van tevoren in de keuken voldoende proviand voor de troepen en konden we er zeker van zijn dat we uren niet gestoord werden.

Kalle was de vrolijkste persoon die ik ooit heb ontmoet. Zijn lach was zo aanstekelijk dat hij daarmee één keer zelfs de dikke Effeff ontwapende, die zijn plichten als conciërge op militaire wijze serieus nam. We hadden iets uitgespookt, ik weet niet meer wat, Heitzendorff had ons betrappt en dreigde met schrikbarende gevolgen. Waarop Kalle begon te giechelen. Bij ieder ander zou Effeff dat als strafverzwarende majesteitsschennis hebben opgevat, maar in plaats daarvan begon zijn dienstsnorretje te trillen en gebeurde het ongelooflijke: de strenge Heitzendorff lachte mee en wij kwajongens kwamen er zonder kleerscheuren af.

Zo was Kalle.

Later lachte hij ook tijdens de uitreiking van ons diploma. Hij vond het te zot dat hij er al die jaren puur uit medelijden doorheen gesleept was en nu geslaagd zou zijn. Hij kwam niet meer bij. De hele met zwart-wit-rood versierde aula lachte mee. Onze rector, dr. Kramm, moest zijn patriottische toespraak onderbreken en zei berispelend: 'Het zou niet de eerste keer zijn dat iemand zich doodlachte.'

De enge van zijn voorspellingen die zou uitkomen.

Als ik wist, als ik heel zeker wist dat de film nooit wordt afgemaakt of dat hij wel wordt afgemaakt, maar dat niemand hem ooit te zien krijgt omdat de oorlog voor die tijd afgelopen is ... Het gerucht gaat dat de Amerikanen in Frankrijk zijn geland en dat de Russen al in Vitebsk staan. Ik zat samen met de anderen te juichen, heel voorzich-

tig en zachtjes te juichen toen het ons werd verteld, en pas achteraf besepte ik dat ik niet eens wist waar Vitebsk ligt.

Als ik heel zeker wist dat het laatste bedrijf al is begonnen, dat volgens een oude theaterwet altijd het kortste is, als ik zou zien dat de toneelknecht al met het touw in zijn handen staat en alleen nog op het teken van de inspiciënt wacht, als er iemand was, een profeet, die me dat kon garanderen, dan was het geen punt, dan had ik geen drie dagen nodig om te beslissen, dan kon ik nu meteen naar Rahm toe gaan – alsof iemand daar ongevraagd heen gaat! – en tegen hem zeggen: ‘Graag, meneer de Obersturmführer’, kon ik zeggen ‘het zal me een eer zijn’, kon ik zeggen ‘hoe had u uw film willen hebben?’

Als ik het wist.

We hebben ons allemaal aan voorspellingen gewaagd, al die jaren, en niemand heeft iets voorzien. ‘Ze houden het niet lang vol,’ voorspelden we, en toen ze het toch volhielden: ‘Ze worden wel milder nu ze aan de macht zijn.’ Maar ze werden niet milder, integendeel, en we voorspelden: ‘De andere landen laten heus niet toe dat ze een nieuwe oorlog voorbereiden.’ En weer vergisten we ons. Een treffende uitdrukking: je vergissen. Je doet het zelf en pas achteraf geef je anderen de schuld. We hebben niets voorzien, niet de bliksemoorlog en niet de gele ster en niet de veewagons, waar zoveel meer mensen in gaan dan er buiten op staat. Helemaal niets.

Als de profeten zich weer vergissen, als de oorlog nog eeuwig doorgaat, als ze hem zelfs winnen, als de wonderwapens inderdaad bestaan en niemand er een middel tegen heeft, als de film wordt opgenomen en gemonteerd en vertoond, in dezelfde bioscopen waar mijn oude, nu verboden films hebben gedraaid, als ze een galapremière in het Gloria Palast organiseren, met een looper voor de ingang en champagne in de foyer, dan zal ik het hoongelach tot in Theresienstadt horen. Als op het doek de tekst REGIE: KURT GERRON verschijnt.

Ze zeggen nu niet meer ‘regie’. Ze zeggen ‘spelleiding’.

‘Wat een mop!’ zullen ze in het Gloria Palast zeggen. ‘Uitgerekend Gerron heeft die film gemaakt.’ Ze zullen op hun dijen slaan en met hun laarzen op de grond stampen. Ze dragen nu allemaal laarzen.

Situatieschets: Rahm wil dat ik een film over Theresienstadt maak. Niet over het Theresienstadt waar ik opgesloten zit. Maar over het Theresienstadt dat ze aan de wereld willen laten zien. Zoals ze het ook aan het Rode Kruis hebben getoond. Een opgewekte film over een opgewekte stad. Waar de mensen naar het koffiehuis gaan. Aan sport

doen. Van het prachtige landschap genieten. Waar ze 's morgens vrolijk naar hun werk marcheren – ‘Hé ho, hé ho, de stemming is weer zo’ – en 's avonds van hun welverdiende vrije tijd genieten.

Een stad waar niet elke dag karren met verhongerde oude mensen door de straten worden geduwd.

Voor die film moet ik het draaiboek schrijven. Van die film moet ik de regie doen.

Hé ho, hé ho.

Rahm heeft me geen tegenprestatie beloofd. Maar een film maak je niet in de trein naar Auschwitz. Zolang ik eraan werk, kan me niets gebeuren.

Dat is de ene kant.

De andere: wie met pek omgaat, wordt ermee besmet.

Ze hebben mijn ouders naar Sobibor gestuurd. En nu moet ik hen helpen de wereld wijs te maken dat ze eigenlijk heel aardig tegen ons zijn? ‘Het lachende gezicht van Theresienstadt.’ Rahms eigen woorden. Het lachende gezicht van de honger en de ziekte en de dood.

Regie: Kurt Gerron.

Wat zou ik voor iemand zijn als ik dat deed?

Iemand die niet naar Auschwitz wordt gestuurd.

Iemand die het wel zou verdienen om naar Auschwitz te worden gestuurd.

Je zou moeten kunnen bidden. Er zou een God moeten zijn om het aan te vragen.

Maar er is geen God. En een goede al helemaal niet.

Als kind stelde ik me God voor zoals onze rector. Met net zo'n volle baard die het halve gezicht bedekt. Dilettanten plakken graag een pak watten op hun gezicht. In de hoop daarmee meer indruk te maken. De God tot wie ze bidden, is een bulderaar. Zo trots op zijn hoofdrol dat hij niet eens merkt in wat voor snertstuk hij speelt. Het applaus, inclusief bloemen en lauwerkransen, heeft hij zelf maar meteen in het draaiboek opgenomen. ‘Wij loven u, wij loven u, halleluja, halleluja, hosanna.’

Het dilettantisme ten top.

Hij is er ook nog trots op dat hij het stuk zelf heeft geschreven. Alwetend, almachtig, algoed. Een theaterdirecteur die zulke superlatieven in zijn advertenties zet, is zo goed als failliet. Hij moet de mensen al achternaren om tenminste een paar vrijkaartjes aan ze

kwijt te kunnen. ‘De sensatie van het seizoen! Een groot succes in alle hoofdsteden! Dat moet je gezien hebben!’

Nee, dat moet je niet. Omdat er op het wereldtoneel helemaal geen zaal is. Alle plaatsen bevinden zich op het podium. Je wordt gedwongen mee te spelen en moet er nog dankbaar voor zijn ook. Als je je beklag doet over je rol, wordt er alleen gezegd: ‘Eigen schuld. Dan had je er maar meer van moeten maken.’

De gebruikelijke smoes als een stuk het niet doet. Brecht heeft dat bij *Happy End* ook tegen mij gezegd.

Maar de zaak is handig georganiseerd. De leden van het toneelgezelschap dragen een befje en een toga en staan altijd aan de kant van de directie. Het standaardcontract is geschreven in het Latijn of het Hebreeuws en je hebt het al getekend voor je leert lezen.

Terwijl de man met de volle baard de eenvoudigste theaterwetten niet snapt. Een stuk wordt er niet beter op als er hopen lijken op het podium liggen. Je moet zuinig omgaan met effecten, anders stompt het publiek af. Bassermann, die hadden ze God moeten laten spelen. Die had iets van die rol gemaakt. Vier bedrijven lang met aangetrokken handrem spelen en dan in het vijfde één keer even je stem verheffen. Zo verdien je de Iffland-ring.

Maar hij: vanaf de eerste scène alleen maar bulderen. Donder, bliksem en brandende braambossen. Het ene goedkope effect na het andere. Telkens nog een oorlog, nog een epidemie, nog een pogrom. En dan wil hij ook nog dat we van hem houden. Geen wonder dat hij zich achter een volle baard verschuilt. Elk exotisch kostuum aantrekt dat in het rekwisietenmagazijn te vinden is. Jehova, Allah, Boeddha.

Het helpt allemaal niets. Een dilettant blijft een dilettant.

Maar onder de mensen die elke dag zo ijverig de oeroude gebeden zeggen, moeten er ook een paar zijn die echt in hem geloven. Die van de diepere zin van het stuk overtuigd blijven. Ook al hadden ze al lang moeten begrijpen dat hun rol er alleen in bestaat precies bij het trefwoord te sterven. Die nog steeds ‘Bravo!’ roepen als de strop om hun nek al wordt aangetrokken. Die vast rekenen op de gage die ze met hun sterfscène denken te verdienen.

In Westerbork en hier in Theresienstadt heb ik een hoop van zulke mensen leren kennen. Vreemd: de meesten zijn niet dom. Integendeel.

Domheid zou ik kunnen begrijpen. In een slecht stuk tot het eind blijven zitten omdat je het kaartje nu eenmaal hebt gekocht of gekre-

gen, ook tijdens het laatste bedrijf nog hopen dat de voorstelling op een gegeven moment beter wordt – dat zou ik kunnen begrijpen.

Maar hoe iemand kan zeggen: ‘Het stuk is slecht en wordt steeds slechter en toch ben ik er dankbaar voor’ – dat wil er bij mij niet in. Hoe je nog abonnee kunt blijven als je het met het repertoire allang niet meer eens bent. Natuurlijk, van fluiten en boe roepen wordt een opvoering niet beter. Maar het lucht geweldig op.

Dat begrijpen die mensen niet. Ze willen voor hun dilettant applaudisseren tot ze erbij neervallen. Dat valt hun niet uit het hoofd te praten.

Bij hen werkt het verdovende middel. Ze slagen erin dronken te worden, terwijl ik nuchter blijf. Ze hebben die begerenswaardige ziekte waar ik immuun voor ben.

Ik ben te jong tegen religie ingeënt. ‘Zolang ze mij de goede God niet onder de microscoop kunnen laten zien, geloof ik niet in hem,’ zei papa. Elke vorm van ritueel hoorde voor hem in de rubriek ZEDEN EN GEWOONTEN VAN PRIMITIEVE VOLKEREN. ‘In de twintigste eeuw dans je geen stamdansen meer,’ zei hij. ‘Als we de religies eenmaal hebben afgeschaft, zal ook het antisemitisme verdwijnen.’

Hij was dus toch niet alwetend, mijn vader.

Van alle religies had hij het minst op met die van de Joden. Van die houding was hij ook niet af te brengen door het feit dat hij er zelf een was. *Judden* noemde hij ze. Heel lang dacht ik dat dat woord eigenlijk niet bestond. Tot ik erachter kwam dat het hoorde bij de privéwoordenschat die papa uit zijn geboortedorp had meegebracht.

Doezel was ook zo’n woord. Het werd altijd gebruikt als ik me weer eens onhandig had gedragen – vaak dus. Of *nestdulleke*, wat zoveel betekende als: mijn kleine benjamin. En alles wat opvallend of sensationeel was, noemde papa *alderbarstend*.

Waarom dus niet judden?

‘Ik kan die judden niet uitstaan,’ zei hij. Mama deed hem ook bij de honderdste herhaling nog het plezier om heel geschokt te kijken. Ze deed dat op dezelfde manier als ik later bij Magda Schneider heb gezien. Maar dan zonder Magda’s guitig opgetrokken neus. Zijn provocatie en haar gespeelde verontwaardiging waren onderdeel van hun goed functionerende huwelijk. Hij zag zichzelf als een rebel tegen elke vorm van conventie en traditie en zij liet hem zijn gang gaan. Tenslotte kon hij die neiging alleen botvieren in huiselijke kring. Al

het andere zou schadelijk geweest zijn voor de firma. Zijn klanten, zowel de grossiers als de eigenaren van kleine kledingwinkels, waren nu eenmaal voor het merendeel judden.

Als zoiets al bestaat, dan was papa een orthodoxe atheïst. De Joodse tradities werden bij ons strikt in acht genomen, om ze vervolgens uit principe niet te onderhouden. Zo gingen we één keer per jaar, op Jom Kipoer, naar de nieuwe synagoge in de Oranienburger Straße. Niet uit vroomheid, mijn hemel, nee. Maar omdat hij van mening was dat zijn klanten dat van hem verwachtten.

Het was altijd een heel aangename dag. Ik kreeg vrij van school en in de synagoge genoot ik van de orgelmuziek. Terwijl papa met zijn burens discussieerde over zakelijke vooruitzichten en leveranciers. Thuis wachtte ons dan een stevig middagmaal. Zo bewees papa voor zichzelf dat de Joodse vastendag voor hem niet meer betekende dan bijvoorbeeld 27 januari. Waarop hij voor de verjaardag van de keizer ook een vlag uit het raam hing, zonder daarom meteen een enthousiast aanhanger van de Hohenzollern te zijn.

Dat ik precies op mijn dertiende verjaardag mijn eerste lange broek kreeg, kan ik alleen verklaren door het feit dat de oude tradities meer voor hem leefden dan hij zichzelf wilde toegeven. Maar aan de rituelen die voor een Joodse jongen verder nog bij die datum hoorden, mocht ik niet meedoen. Terwijl ik dolgraag voor de hele gemeente uit de Thora had voorgelezen. Het zou beantwoord hebben aan mijn toen al sterk ontwikkelde hang naar toneelspelen.

De felheid waarmee papa alles wat religieus en vooral alles wat Joods was als ouderwets en achterhaald afwees, had niets te maken met verlichte inzichten – ondanks de encyclopedie. Hij was er gewoon van overtuigd dat elke vorm van gelovigheid iets provinciaals had. En provinciaals wilde hij, zoals veel mensen die zelf uit de provincie komen, in geen geval zijn. Hij deed zijn best om grootstedser over te komen dan iedere geboren Berlijner, maar raakte de intonatie van zijn jeugd met de rollende r en de afgeknepen klinkers nooit helemaal kwijt.

Misschien heb ik de fascinatie voor simuleren van hem geërfd. Hij heeft zijn hele leven een rol gespeeld: die van de intellectuele revolutiemaker. Maar de omstandigheden – in het burgerleven kleermaker – zorgden dat zijn rebellie altijd puur theoretisch bleef. Uiterlijk was er niets van te merken. Op elk moment, ook thuis, was hij zo correct gekleed als van een confectionair met een hang naar de betere klandizie

verwacht mocht worden. Een driedelig pak met een discreet dessin, een zijden das, een ongemakkelijk stijve boord. Bovendien een snor, die hij weliswaar niet op de ik-heb-het-gemaakt-manier opdraaide, maar die toch regelmatig met een speciale borstel verzorgd diende te worden.

Net als mama was hij niet erg groot. Als er opgevoed moest worden, moest ik, lange sliert, gaan zitten, zodat hij tijdens zijn preek niet naar me op hoefde te kijken.

Als hij nog leefde, zou ik graag mijn arm om hem heen slaan en hem in het oor fluisteren: 'Doezel die je bent!'

Wat mijn ouders betreft heb ik me niets te verwijten. Ik heb altijd voor ze gezorgd, ook tijdens onze emigratie. Als ik ze had kunnen redden, had ik ze gered. Ik had zelfs van ze gehouden als ze het hadden toegestaan. Maar mijn altijd verstandige papa hield niet van sentimenteel gedoe en in mama's welopgevoede wereld kwamen liefkozingen niet voor.

Ik beklaag me niet. Het heeft me nooit aan iets ontbroken. Alleen heb ik sommige dingen niet geleerd. In een huis zonder muziek groeien geen musici op. Als regisseur wist ik goed raad met liefdes-scènes. Omdat ik ook in het dagelijks leven telkens moest nadenken hoe dat gaat. We hebben het thuis niet geoefend.

Mijn ouders hielden van me, dat weet ik zeker. Ze konden het alleen niet laten merken. Niet zoals ik me dat in een gezin voorstel. Niet zoals ik van een eigen kind zou hebben gehouden. Niet zoals dat kind van mij zou hebben gehouden. Niet ...

Het was zoals het was.

Ze hebben veel voor me gedaan. Zoals zij dachten dat het goed was. Misschien – ik weet het niet – hebben ze na mijn geboorte een pedagogisch handboek gekocht en dat punt voor punt doorgewerkt. Als er in dat boek geen gevoelsuitingen voorkwamen, was dat niet hun schuld. Mama kon met mes en vork een sinaasappel schillen, maar ze wist niet hoe je iemand omhelst. Het was haar niet bijgebracht. Integendeel, het was haar in Bad Dürkheim aan de Weinstraße afgeleerd.

Toen ik Olga ontmoette, vond ik het meest fantastische aan haar dat zij zulke dingen heel vanzelfsprekend vond. Dat ze er niet over na hoefde te denken. Zij kwam uit een heel ander soort gezin.

Op de dag dat ze mij in Hamburg aan haar ouders voorstelde, had ik meer plankenkoorts dan voor de belangrijkste première. En toen

kuste haar moeder me ter begroeting op beide wangen en haar vader sloeg zijn arm om mijn schouders. Hij moest ervoor op zijn tenen gaan staan en daar moesten we alle vier om lachen.

Daarna gingen Olga en ik samen naar Berlijn en weer was ik de gene met plankenkoorts. Zij was heel rustig. Ik geloof dat ze de onpersoonlijke gekunsteldheid waarmee ze in haar nieuwe familie werd ontvangen, niet eens heeft opgemerkt. Olga bezat altijd al een vermoeden dat ik volledig mis: mensen accepteren zoals ze zijn. Ik moet altijd aan ze sleutelen. Ze in mijn hoofd omschminken.

Bij de eerste ontmoeting reikte mama haar nieuwe schoondochter met zoveel gekunstelde elegantie de hand dat Olga alleen haar vingertoppen te pakken kreeg. Papa maakte de halve buiging die ze ook mij hebben bijgebracht en zei: 'Aangenaam kennis met u te maken, juffrouw Meyer.' Ik had haar voorgesteld met haar voornaam, maar dat vond hij niet correct genoeg.

Terwijl papa toch van het begin af aan enthousiast over haar was. En het enige wat mama op Olga aan te merken had, was het feit dat ze werkte. In haar wereld verdienden vrouwen niet zelf hun geld.

Ze mochten haar echt. Maar ze konden het niet laten merken. Daar hadden ze het talent niet voor.

Als ik als kleine jongen aan papa had gevraagd: 'Hou je van me?', zou hij hebben geantwoord: 'Dat spreekt toch vanzelf.' Wat vanzelf spreekt, hoeft een logisch denkend mens niet ook nog te laten zien.

Toen het in de ziekenboeg van Westerbork weer beter met me ging, ben ik de Bijbel gaan lezen. Dat moet je één keer in je leven gedaan hebben. Om te begrijpen waarom sommige mensen daar zo enthousiast over zijn.

'Eer uw vader en uw moeder' staat er geschreven. Er is een speciale wet voor nodig, omdat het juist niet vanzelf spreekt.

Ik ben niet vroom, maar aan dat gebod – dat kan ik met een gerust geweten zeggen – heb ik me mijn leven lang gehouden.

Alleen was ik iemand anders geworden als ik niet in de hypercorrecte sfeer van de Klopstockstraße was opgegroeid. Zoals mama zonder Bad Dürkheim iemand anders was geworden. Of papa zonder zijn geboortedorpje Kriescht.

Kriescht.

Je moet de naam hardop uitspreken om goed te voelen hoe lelijk hij is.

Kriiesjt.

Wie wil er nou uit een plaats komen die zo heet? Zelfs iemand als Napoleon had geen carrière gemaakt als hij in Kriescht was geboren. Met zijn lengte was hij op z'n allerhoogst onderofficier geworden. Maar nooit keizer.

Braunau, dat is een naam voor een geboorteplaats. Daar zit de kleur van de hemden al in. Maar Kriescht toch niet.

Bij ons thuis was het een scheldwoord. Het betekende alles wat onelegant was. Als ik in mijn neus peuterde of bij het eten mijn ellebogen op tafel zette, werd me toegesnuwd: 'We zijn hier niet in Kriescht!' Soms bracht papa het patroon van een nieuwe blouse of rok mee naar huis om het te laten keuren; mijn moeder was tenslotte opgegroeid 'in de confectie', zoals ze dat noemde, en had een feilloze smaak voor dat soort dingen. Ze verspilde dan niet veel woorden, knikte alleen instemmend of schudde haar hoofd. En soms – dat was haar vernietigendste oordeel – zei ze met een heel spits mondje: 'Kriescht.' Dat betekende: onmogelijk, provinciaals, totaal ongeschikt voor Berlijn.

Kriescht dus.

Papa vertelde niet veel over zijn jeugd in de Mark Brandenburg. Erg aangenaam kan die niet geweest zijn. 'Er zijn plaatsen,' zei hij, 'die herinner je je niet. Die vergeet je.'

Wat natuurlijk niet klopt. Juist de plaatsen die je je niet wilt herinneren, vergeet je nooit.

En toch is hij nog een keer teruggegaan naar Kriescht. Waarschijnlijk niet vrijwillig, maar omdat het niet te vermijden viel. Er was iemand gestorven, ik weet niet meer wie, en er moest een huis worden ontruimd. Ik kan toen niet ouder geweest zijn dan een jaar of vijf, zes, en er moet een reden geweest zijn waarom ik mee mocht. Misschien had mama weer last van haar maag en had ze rust nodig. Onze huishoudster – ik kan me geen gezicht herinneren en ook geen naam – zullen ze wel niet in staat hebben geacht mij stil te houden. Ongetwijfeld had opa aangeboden me een paar dagen in huis te nemen. En ongetwijfeld was dat aanbod afgewezen. Vanwege de sigarenrook en de onpedagogische verhalen.

Hoe dan ook, ik, de kleine Kurt Gerson, die nog nooit een voet buiten Berlijn had gezet, mocht op reis. Voor het eerst mocht ik in een trein stappen en een verre tocht maken. Helemaal naar Kriescht, dat ik me, zonder bij die gedachte ook maar iets van angst te voelen,

voorstelde als een plaats vol exotische bedreigingen en gevaren. Waarom zou ik bang zijn als papa bij me was?

Ik had in die tijd een prentenboek, waarin een reusachtige neger een kleine jongen op zijn schouders door een rivier droeg, terwijl een man met een tropenhelm achter hen een krokodil doodschoot. Zo'n expeditie zou het worden, dacht ik. Zonder krokodillen natuurlijk, zoveel wist ik toen al wel. Maar minstens zo opwindend. Om op alle ontdekkingen voorbereid te zijn nam ik mijn botaniseertrommel mee, waarin ik van zondagse wandelingen in Tiergarten altijd wormen en kevers mee naar huis sleepte.

Wat blijven gevoelens je toch sterk bij! Als ik aan ons vertrek denk, voel ik weer de verbazing dat papa alleen een koffertje meenam. Ik weet niet wat ik had verwacht – een karavaan zwaarbepakte kamelelen? –, maar in mijn kinderlijke logica leek het me onmogelijk om met maar één stuk bagage aan zo'n grote reis te beginnen.

Pas veel later heb ik moeten leren dat er een heel leven in een koffer gaat.

Gevoelens zijn – net als geuren – een instrument om herinneringen vast te houden. Ik hoef er maar aan te denken en ik voel weer de voorpret, de reiskoorts en dat andere wrange gevoel dat ik voor altijd met Kriescht verbind.

Onze trein vertrok van het Schlesischer Bahnhof. Het bordje op de wagon kondigde exotische bestemmingen aan: KÖNIGSBERG, EYDT-KUHNEN, ST. PETERSBURG. We reden maar tot Küstrin en vandaar met een boemeltje, dat geweldig hard kon fluiten, verder naar Kriescht. Waar niets was zoals ik had verwacht.

Net als ik toen moet een oude man zich voelen, die nog altijd in de principiële correctheid van de Duitse autoriteiten gelooft en daarom al zijn geld uitgeeft om zich in te kopen in een bejaardentehuis in Theresienstadt. Een tehuis met balkons en uitzicht op het meer. Dan komt hij uit de sluis en merkt dat er helemaal geen meer is en ook geen balkons en natuurlijk ook geen tehuis.

In Kriescht was helemaal niets. Ik voel nog de teleurstelling. Van teleurstellingen weet ik alles af.

Er was maar één perron en iets wat zich station noemde. Voor een aan andere maatstaven gewende Berlijnse dreumes als ik een beter soort schuur. Verder een paar vrij grote gebouwen rond een groot, leeg marktplein dat naar koeienstront rook. Een vakwerkkkerk en een

oorlogsmonument. Zo lukraak bij elkaar gezet, alsof iemand op goed geluk de bouwdoos DUTS PROVINCIËPLAATSJE in het landschap had gekieperd. Ik voelde onmiddellijk dat hier geen zweempje avontuur in de lucht hing. Het liefst was ik meteen weer teruggegaan.

En toen zei papa ook nog: ‘We zijn er nog lang niet.’

Zijn Kriescht, legde hij me uit, was niet hier, waar het dorp zich zonder veel talent als stadje vermomde, maar een paar kilometer verderop, in een buurtschap met de naam Nesselkappe. Daar kwam geen trein en rijtuigen, zoals die in Berlijn op de hoek van elke straat stonden, had je hier ook niet. We moesten te voet. Daarom had hij zo weinig bagage meegenomen.

Het kan geen winter geweest zijn, al voelde het wel zo aan. Het was koud en de weg was lang. Ik herinner me hele meteorietenzwermen van droge bladeren die de wind in ons gezicht joeg. Mijn jas, vast een maaksel van Max Gerson & Cie., was al gauw niet warm genoeg meer. Ik heb het nooit meer zo koud gehad als tijdens die voettocht.

Dat klopt niet. Ik heb het vaak veel kouder gehad. Maar al die andere keren wist ik al dat kou bij lange na niet het ergste is wat een mens kan overkomen. Toen had ik al geleerd dat de wereld zich niet aan spelregels houdt.

Papa liep voorop, waarschijnlijk om me te beschermen tegen de wind die ons tegemoet blies. In zijn ene hand droeg hij zijn koffer en met zijn andere hield hij zijn hoed vast. Van achteren zag het eruit alsof hij salueerde. Ik verzon er een verhaal bij: we waren twee soldaten die ten strijde trokken. Of we hadden al gewonnen en marcheerden nu naar huis om triomfantelijk verslag uit te brengen. Misschien waren we gewond, maar dat lieten we niet merken. Daar konden we alleen om lachen. We marcheerden rechtop, met vaste tred. Mijn fantasie hielp me, zoals mijn fantasie me nog vaak heeft geholpen, maar op een gegeven moment kon ik papa niet meer bijhouden. Misschien liep hij zonder het zelf te merken steeds vlugger, omdat hij door meer beweging warm hoopte te worden. Of ik liep steeds langzamer. Hoe dan ook: op een gegeven moment kon ik hem niet meer volgen.

Ik riep niet. Dat doen helden niet.

Plotseling was er alleen nog de weg, links en rechts omzoomd met heggen, een grindweg vol kuilen en plassen. En ik was alleen op die weg, helemaal alleen. Papa was achter een bocht verdwenen. Er was niets meer van hem te zien. Ik begon te rennen, hijgend en huilend,

mijn voet bleef ergens achter haken, ik viel en krabbelde weer over-
eind, ik rende verder, met mijn betraande en besnotte gezicht in de
wind.

En toen kwam de bocht, en achter de bocht een kruising met een
wegwijzer, die in vier lege richtingen wees.

Papa was verdwenen.

Alleen zijn koffer stond er nog.

Ik wist dat ik hem kwijt was. Voorgoed kwijt.

Een eeuwigheid stond ik daar alleen. Een korte eeuwigheid. Hoe
lang heeft iemand nodig om te plassen? Papa kwam weer uit de bosjes
tevoorschijn, veegde mijn gezicht af en troostte me. 'Mijn arme nest-
dulleke,' zei hij.

Om me tot andere gedachten te brengen las hij, toen ik weer gekal-
meerd was, de plaatsnamen op de wegwijzer voor. NESSELKAPPE
stond er en dat was helemaal niet ver meer. Op een andere arm: SON-
NENBURG. Wat mij, verkleumd als ik was, een aanlokkelijk doel leek.

'Maar daar gaan we niet heen,' zei papa. 'Daar is alleen het tucht-
huis.'

Later – dat heb ik in Parijs gehoord – werd het tuchthuis een con-
centratiekamp en toen hielp het niet als je zei: 'Maar daar gaan we
niet heen.'

En dan die vreemde woning.

Eigenlijk helemaal niet zo vreemd. De woning van een familielid,
al zou ik nu niet meer kunnen zeggen van welke tak van onze stam-
boom. Na een orkaan heeft het geen zin om de afgebroken takken te
tellen.

De woning had niets bijzonders, maar ik vond het er griezelig. Wij
waren indringers, gewoon inbrekers. Papa brak een bureaula waar-
van hij de sleutel niet kon vinden, met een koevoet open. En de eige-
naar van al die spullen was nog maar net gestorven. We hielden ons
op in de kamers van een dode.

En dan was er die lucht, die ongeluchte mufheid. Bij ons in de
Klopstockstraße had zich ook eens een akelige lucht verspreid, elke
dag sterker, en uiteindelijk bleek het een in de verwarming vergane
muis te zijn. Toen we hem vonden, was hij helemaal uitgedroogd, en
papa las uit de encyclopedie iets over Egyptische mummies voor.

Een overleden mens – dat werd me toen duidelijk – is nog veel do-
der dan een vergane muis. Als ik 's nachts naast papa in dat vreemde

huwelijksbed lag en in het donker naar de vreemde geluiden luisterde of naar de vreemde afwezigheid van geluiden, kon ik niet slapen van angst. Ik was ervan overtuigd dat de overledene elk moment weer kon opduiken en ons indringers iets aan kon doen.

Mijn leven lang heb ik in elke verlaten woning hetzelfde gevoel gehad. Het maakte geen verschil of daar iemand was gestorven of gevlucht, of dat hij was gedeporteerd.

Overdag onderhandelde papa met mensen die iets uit de nalatenschap wilden kopen. Eerst dacht ik dat het allemaal vrienden van hem waren. Als hij met ze praatte, werd zijn taal steeds minder Berlijns en kwam er het dialectische tintje in dat hij zich anders alleen veroorloofde in de vertrouwde familiekring. Maar die mannen hoorden niet bij de familie. Om de een of andere reden leek hij bang voor ze te zijn. Dat was duidelijk te voelen, ook al lachte hij mijn vraag ernaar weg.

Waarschijnlijk deed hij alles veel te goedkoop van de hand. Er was bijna geen gegadigde die de woning met lege handen verliet. Iedereen nam op z'n minst een stoel of een wasmand vol serviesgoed mee. Ik herinner me een staande klok die plotseling begon te slaan toen hij werd weggedragen. En toen vier mannen vloekend een zwaar buffet de smalle trap af sjuowden, brak een van de gebeeldhouwde poten af en eisten ze korting vanwege de schade.

Meteen de eerste dag vond ik in de stoffige hoek waar een nachtkastje tientallen jaren op dezelfde plek had gestaan, een zilveren Pruisische groschen uit 1850. PASMUNT stond erop, een vreemd woord dat grote indruk op me maakte. Ik mocht de groschen houden en heb hem als volwassene nog jaren als talisman in mijn portemonnee gehad. Tot hij op een dag, zoals zoveel dingen, gewoon was verdwenen.

De woning werd steeds leger en leek daardoor groter te worden. Ik had het idee dat de muren in de hoogte groeiden. Waar vroeger schilderijen hadden gehangen, verschenen lichte plekken op het behang. Alles ging weg en de laatste nacht lagen onze matrassen op de grond, omdat ook het bed al was verkocht.

Alleen een stapeltje boeken wilde niemand hebben. Ze waren geschreven in een vreemd schrift en papa zei dat het juddenrommel was en de moeite van het bewaren niet waard.

Maar dat was niet het belangrijkste wat er in Kriescht gebeurde. Het belangrijkste was iets anders.

Iets veel onaangenamers.

Het moet op de tweede of derde dag na onze aankomst geweest zijn. Het weer was opgeklaard. Waar de laagstaande zon als de lichtkegel van een theaterlamp door de ramen straalde, dansten stofjes. Als je in je handen klapte, stoven ze even uiteen, alsof het geluid ze aan het schrikken had gemaakt. Maar misschien hoort de herinnering aan dat kinderlijke experiment helemaal niet bij die dag en heeft mijn geheugen het er pas achteraf aan toegevoegd.

Doet er niet toe.

Waar ik in die vreemde woning ook de tijd mee verdreef, voor mijn gespannen vader was het te luidruchtig. Hij stelde voor dat ik naar buiten zou gaan, waar de stemmen van spelende kinderen te horen waren. Jongens van mijn leeftijd, met wie ik het volgens papa vast heel goed zou kunnen vinden.

We speelden dan ook samen, iets ingewikkelds waarbij je met je ogen dicht een parcours moest afhinkelen, zonder op de verkeerde plek met je voet de grond te raken. De vakken waarin je wel en niet mocht staan, waren met een tak in de vochtige grond gekrast. De aangestampte aarde waarin dat mogelijk was, vond ik vergeleken met het Berlijnse asfalt een grote vooruitgang.

Ik kende de regels niet en deed alles verkeerd. De anderen vonden dat prachtig. Ze konden me bij elke fout uitlezen, wat ze zonder enige kwaadaardigheid deden. Ik herinner me een kleine jongen in een kapot hemd die niet meer bijkwam van enthousiasme over mijn gestuntel. Hij trok bij het lopen met een been en was voordat ik mee-deed waarschijnlijk altijd de slechtste geweest.

Na een poosje had ik de regels begrepen en de vakken onthouden. Ik kende later ook de tekst van een rol altijd heel vlug uit mijn hoofd. Ik stond op het punt een ronde tot een goed einde te brengen, toen plotseling midden op het parcours iemand me de weg versperde. Iemand die groter was dan ik. Veel groter. Het eerste wat ik van hem zag toen ik mijn ogen opendeed, was zijn grofgebreide grijze trui.

Een jongen van een jaar of zestien. En hij was niet alleen. Er waren nog twee anderen. Ik vond de pas geleerde regels van het spel zo belangrijk dat ik als eerste dacht: Ze staan in de verboden vakken. Waarom zegt niemand daar iets van?

Maar er was niemand meer om er iets van te zeggen. Mijn speel-kameraadjes waren verdwenen.

De drie jongens, die op mij overkwamen als mannen, als reuzen, onderwierpen me aan een verhoor. Hoe ik heette, waar ik vandaan kwam en wat ik hier te zoeken had.

‘Ik heet Kurt Gerson,’ zei ik en zoals me was ingeprent voor het geval ik een keer zou verdwalen, voegde ik eraan toe: ‘Klopstockstraße 19.’

‘Klopstock,’ herhaalde de jongen. ‘Dat is een goed idee. Je wilt dus dat we een stok halen om je klop te geven?’

De twee anderen bescheurden zich om de woordspeling. Als dronken cabaretbezoekers om een dubbelzinnige grap.

‘Nee,’ zei ik. ‘Alsjeblieft niet.’

‘Nog een keer! Hoe heet je?’

Hij stond zo gevaarlijk dicht bij me dat ik zijn onfrisse lucht niet kon ontwijken. Het liefst had ik een stap achteruit gedaan, maar dat durfde ik niet. Er is een reclamefoto waarop de tengere Heinz Rühmann voor me staat en naar me opkijkt, met zijn neus bijna tegen mijn dikke buik. Zo moeten de verhoudingen toen ook geweest zijn. In de studio hadden ze voor die foto een kist onder mijn voeten geschoven. De jongen in Kriescht had dat niet nodig om op me neer te kijken.

‘Ik heet Gerson,’ herhaalde ik. Mijn stem begon al te trillen. ‘Ja, Kurt Gerson.’

‘Gerson ...’ Mijn kwelgeest leek naar een grap te zoeken, nog briljanter dan die van de stok en de klop, maar er wilde hem niets te binnen schieten. ‘Wie heeft je toestemming gegeven om hier rond te hangen?’

‘We waren alleen aan het spelen.’

‘Wie heeft je toestemming gegeven?’

‘Mijn vader. Hij zei ...’

‘Je vader? Interessant. Heet die soms ook Gerson?’

Ik knikte. Mijn stem was steeds zwakker geworden en begaf het nu helemaal.

‘Ik denk dat hij liegt,’ zei de jongen. ‘Wat denken jullie?’

De anderen dachten het ook.

‘Volgens mij heeft hij geen vader. Een naam als Gerson bestaat helemaal niet.’

‘Behalve bij de Joden,’ zei een van zijn makkers.

‘Precies,’ zei de aanvoerder. ‘Dat zullen we moeten controleren.’

En toen trokken ze midden op straat mijn broek naar beneden. Een

van hen hield me vast, de tweede knoopte zorgvuldig mijn bretels los en de aanvoerder keek of ik inderdaad Gerson kon heten. Hij ging zelfs op zijn hurken zitten om het heel precies te zien.

‘Inderdaad,’ zei hij toen. ‘Een typische Gerson.’

‘Eerder een Gerzootje,’ zei een van de anderen en opnieuw bescheurden ze zich.

Toen was de lol er voor hen af en lieten ze me staan. Met mijn broek en mijn onderbroek op mijn enkels.

Ze lieten me gewoon staan. In Kriescht, buurtschap Nesselkappe.

Ze kregen hun verdiende loon.

Papa had precies op het goede moment uit het raam gekeken en kwam de trap afgerend. Zijn voetstappen als een onweer, als hagel op een dak. Hij rukte de deur open, maar het drietal was verdwenen.

Hij knielde naast me neer en hoewel hij altijd zoveel waarde hechtte aan zijn uiterlijk, liet het hem volkomen koud dat de grond nat was en zijn broek vuil werd. Hij nam me in zijn armen, de vertrouwde vadergeur omhulde me, en toen ik weer was aangekleed zei hij: ‘Als je nu wilt huilen, mag dat.’

Maar ik wilde niet huilen. Ik was dapper.

‘We gaan zo naar de politie,’ zei papa. ‘Maar eerst wil ik zien hoe goed je dat spel hebt geleerd.’

Ik hinkelde het hele parcours af, zonder één enkele fout, met mijn ogen dicht.

‘Ik ben trots op je,’ zei hij.

Boven de ingang van het politiebureau spreidde een grote adelaar zijn vleugels uit. Binnen werden we opgewacht door een veldwachter met een enorme snor en een sjako op zijn hoofd. Hij salueerde voor papa en ik moest vertellen wat er allemaal was gebeurd en hoe de drie jongens eruitzagen. Ik deed dat heel goed. Ik beschreef de trui waar ik de hele tijd naar had staan staren, welke kleur hij had, dat er onder de arm een gat zat en dat hij net zo rook als de oude stoel die boven in de woning nog steeds te koop stond.

‘Alderbarstend!’ zei de veldwachter en hij schreef alles op. Hij prees me omdat ik de dingen zo goed had onthouden. Toen ik klaar was met mijn verhaal, draaide hij de uiteinden van zijn snor op en zei: ‘Daar gaan we gauw wat aan doen, meneer Gerson.’ Toen ging hij naar buiten. De sporen aan zijn laarzen rinkelden bij elke stap en de sabel die bij zijn uniform hoorde, zwaaide heen en weer.

De drie waren bekende booswichten en hij wist waar hij ze moest zoeken. Hij pakte de aanvoerder bij zijn oor en die begon meteen te huilen, zo erbarmelijk dat je hem alleen maar kon verachten. Het snot liep uit zijn neus, hij had geen zakdoek bij zich en veegde alles af aan zijn mouw, wat bij ons thuis als het ergste van het ergste werd beschouwd. De veldwachter trok hem achter zich aan. De twee anderen gingen zonder bewaking mee. Alleen hun handen waren op hun rug gebonden.

‘Zijn ze dat?’ vroeg de veldwachter aan me. Ze waren erg bang en zouden me alles hebben gegeven als ik ze niet verraadde. Maar ik was meedogenloos en zei: ‘Ja, dat zijn ze.’

Daarna was er een rechtszitting. De rechter zat op een hoge stoel en had een hamer, waarmee hij telkens op tafel sloeg. Ik legde een getuigenverklaring af, met opgeheven hand om te zweren, en toen werden de drie veroordeeld. ‘Cachot,’ zei de rechter en het haalde niets uit dat ze op hun knieën vielen en om genade smeekten. Alleen ik had hun die kunnen schenken, maar ik peinsde er niet over. Met onbewogen gezicht keek ik hoe ze werden geboeid en afgevoerd. Papa klopte me op mijn schouder en zei: ‘Dat heb je goed gedaan.’

Daarna gingen we terug naar de woning. De mensen die iets wilden kopen waren nu veel beleefder. Als iemand het niet was, zwaaide ik met mijn sabel – die had ik van de veldwachter gekregen – en dan kromp de man in elkaar van angst en betaalde hij zonder af te dingen de prijs die papa voor een meubelstuk vroeg.

Nog diezelfde dag was de woning leeg en omdat we nu zoveel geld hadden, gingen we niet te voet terug naar Kriescht, maar lieten we de trein naar ons toe komen, tot vlak voor het huis. Toen we vertrokken, vormden de mensen een erehaag en riepen ze ‘Hoera’.

Op het Schlesischer Bahnhof stond mama ons op te wachten. Ze had zich grote zorgen om me gemaakt, maar ik troostte haar en zei: ‘Je hoeft je geen zorgen meer te maken. Ik ben nu groot en kan me verdedigen.’

Ze was heel trots op me.

Maar zo was het niet.

Het was zo: ik schaamde me veel te erg en vertelde papa niet wat de drie grote jongens met me hadden uitgehaald. Dat ik voor hen een judda was, dat ik me niet had kunnen verdedigen en dat ze me had-

den bekeken op de plek waar niemand me mocht bekijken.

Hij is het nooit te weten gekomen.

Niemand is het te weten gekomen.

Ik had als kind al veel fantasie. Als de werkelijkheid me niet beviel – en wanneer bevalt de werkelijkheid je nou? –, stelde ik me een andere voor. Eerst nog in onhandige lijnen, zoals in een kindertekening, en daarna, toen ik ouder werd, met steeds meer details en nuances. Nog voordat ik wist dat er zoiets als een bioscoop bestond, draaide ik in mijn hoofd al films af.

Dat betekent niet dat ik onaangename feiten ontken. Ik wist altijd heel goed hoe de wereld echt was en vergat dat ook niet. Ik gaf er alleen de voorkeur aan hem een beetje mooier te maken. Mijn rol te herschrijven. De kunst – ja, het is een kunst! – bestaat erin de werkelijkheid niet uit het stuk te schrappen, maar er een fopneus op te plakken. En wel zo dat je de mastiek niet ruikt. Niet zomaar een neus, maar een die mooier is dan de echte. Of in elk geval interessanter. De verhalen die ik mezelf vertelde, moesten echter zijn dan de werkelijkheid.

Echter dan de werkelijkheid, daar komt het op aan. De realiteit overschilderen kan iedereen. De luiken barricaderen en jezelf wijsmaken dat het daarom buiten niet meer regent. Het stuk van het repertoire halen en het theater leeg laten. Je ogen dichtknijpen of met open ogen blind zijn. Dat gaat altijd. Je kunt jezelf ook in Theresienstadt nog aanpraten dat er niet gebeurd is wat er is gebeurd. Omdat niet kan gebeuren wat niet mag gebeuren.

Fantasie is iets anders. Alleen kunstenaars zijn goede leugenaars. Als dilettanten een waarheid willen verzinnen, zie je het decor wankelen.

Zulke verzonden waarheden hoeven niet eeuwig te duren. Alleen tot het chanson is gezongen of de scène is gespeeld. Alleen tot de volgende donkerslag.

Mama vond me een dromer en papa noemde me Kurt Kijk-in-de-Lucht. Maar het was geen slechte gewoonte. Het was een talent. Een talent dat niet iedereen bezit.

Kalle was een goede tweede man. Een typetjesmaker met een voorliefde voor heersersrollen. Maar hij kon zijn scènes niet zelf bedenken. Natuurlijk zei hij weleens: ‘Vandaag maken we een luchtballon en daar vliegen we mee naar de maan.’ Maar dat was dan niet iets wat in zijn eigen hoofd was ontstaan, het was maar napraterij. Omdat op

dat moment iedereen met *Vrouw Luna* dweept. Als koning of keizer was hij nooit overtuigend. Hij wilde de hele tijd majestueus zijn. Zonder fantasie dus. Hij zou nooit op het idee zijn gekomen om op zijn troon aan één stuk door te eten, zoals ik een keer in een kerstspreekje heb gedaan. Zoiets kwam niet bij hem op.

Ik heb van mijn talent een beroep gemaakt dat zo absurd is dat ik het zelf had kunnen verzinnen. De mensen trekken een smoking aan, een jurk waar ze bij het lopen over struikelen, en betalen er geld voor dat je hun iets wijsmaakt. Ze zijn bereid alles te geloven. Als ze niet met een vrijkaartje zijn binnengekomen.

Toneel is ook niet moeilijk. Daar ben je niet alleen. Je krijgt een podium en een tekstboekje en een regisseur. Ik heb met Max Reinhardt gewerkt en die had zelfs uit de telefoongids nog een overtuigende dialoog kunnen halen.

Nee, wat moeilijk is, dat is jezelf iets wijsmaken. Het tegelijk geloven en toch niet geloven. Heel goed weten dat je daar met je broek naar beneden hebt gestaan en je toch troosten met het idee dat de boosdoeners nu in het cachot zitten. Dat daar muizen en ratten en heel veel akelige spinnen zijn. Jezelf zinnen aanpraten die je dolgraag had gezegd als je ze had gezegd. De balletmeisjes in hun billen knijpen en voor het oog van iedereen de mooiste uitkiezen voor een herdersuurtje, terwijl je toch heel goed weet ...

Dat is pas moeilijk. Dat had niet iedereen gekund.

Ik kan mezelf in Rahms film een hoofdrol geven. Een laatste grote optreden: de conferencier Kurt Gerron, bekend van film en toneel. En dan de leugens die Rahm van me wil, een voor een aanprijzen. Met opgepoetste superlatieven. Dat heeft hij toch besteld, die beste oom Rahm: een hoop hocus pocus en dames zonder onderlijf.

Ik kan mezelf in het draaiboek een rokkostuum en een hoge hoed aanmeten. Een circuskostuum zoals ik in *De blauwe engel* droeg. Alleen zou ik onder het vest mijn buik moeten opvullen. Die is niet meer zo imposant als vroeger. Op lakschoenen door Theresienstadt wandelen en de attracties aanprijzen. 'Komt dat zien, hooggeëerd publiek! Komt u verder, komt u binnen! Hier is alles mooi, hier is alles chic!' Een rokhemd met ruches en een borst vol rinkelende onderscheidingen. 'Hier ziet u ons koffiehuis! Altijd de nieuwste kranten uit de hele wereld! Met gegarandeerd alleen goed nieuws! De koffiebonen elke dag vers gebrand uit Wenen aangevlogen en de schwarz-

walderkirschtorten rechtstreeks uit het Zwarte Woud!’ Een aanwijfs-
stok in mijn hand, zoals het hoort voor een standwerker. ‘En hier,
hooggeëerd publiek, onze dieetkliniek volgens dr. Fletcher! Om de
overtollige pondjes kwijt te raken die er door de stevige kost in The-
resienstadt aan zijn gekomen!’ Voor elke aankondiging tromgeroffel
en fanfare. ‘Kom, kijk en verbaas u! Ons luxehotel, genaamd de
Kleine Vesting! Uit dit huis is nog nooit een gast ontevreden vertrok-
ken. Uit dit huis is nog helemaal niemand vertrokken!’

Misschien toch geen rokkostuum, maar een Münchhausen-kos-
tuum. Het prachtigste getto ter wereld, gepresenteerd door de mees-
ter-leugenaar zelf.

Als je je echt in fantasieën kon verstoppen, zou niemand me ooit
nog vinden.

Als ik me voorstel dat ik echt zo’n draaiboek zou schrijven ... en het
dan aan Rahm zou voorleggen. Met een serieus gezicht. Misschien
zou hij er nog in trappen ook. Minstens voor een paar uur. Ironie is
niet zijn sterkste kant. Wie altijd alleen bevelen geeft, verliest het ge-
voel voor nuances. ‘Goed gedaan, Gerron,’ zou hij zeggen en me een
beloning laten overhandigen. Een zak vol goud of, nog veel kostbaar-
der, een stuk brood. Met echte boter.

Dat hij er dan weer uit zou laten ranselen als hij de ironie begreep.
Of als iemand hem die uitlegde.

Bij het cabaret heb je geregeld toeschouwers die beledigd zijn omdat
de anderen al lachen en zij de clou nog steeds niet doorhebben. Die
roepen dan lelijke dingen. Smijten met glazen als ze dronken zijn. Als
ze Rahm heten, zetten ze je op de lijst voor het volgende transport. Of
ze laten je naar de Kleine Vesting brengen. Waar het lachen je ver-
gaat. Voorgoed.

En toch. Als ik me voorstel dat Rahm het draaiboek eerst goed
vindt ...

Ik moet niet in zulke ideeën vluchten. Overmorgen wil hij ant-
woord. Ik mag de tijd die me rest, niet verdoen met onzinnige dromen.

Maar het doet een mens zo goed om weg te lopen voor de werkelijk-
heid. Daar zijn we hier in getraind. In ons hoofd zijn we allemaal
toneelspelers. We improviseren de mooiste heldenrollen in onze
stukken. We zijn eraan gewend geraakt onze overwinningen alleen
nog in theorie te vieren. Alleen nog in de aanvoegende wijs te triom-
feren. ‘De aanvoegende wijs is de tijdvorm van de irreële wensen,’

heeft rector Kramm ons ingeprent. Hij had ook kunnen zeggen: ‘De aanvoegende wijs is de tijdvorm van Theresienstadt.’

Ik had ook iets anders kunnen worden.

Toen we eindexamen hadden gedaan, toen ze ons het diploma hadden nagesmeten als ramsjgoed bij een uitverkoop, toen alles al was afgehandeld, liep de directiebediende ons achterna – hij heette Hintze of zo, een alledaagse naam – met een lijst die we in de haast vergeten waren in te vullen. Rector Kramm liet lijsten bijhouden van alle mogelijke zaken: absenties, krijtverbruik, gebruik van preparaten uit het naturaliënkabinet. Daarom werd hij door zijn leerlingen de man van de duizend lijsten genoemd, een door een van ons bedachte variatie op de man van de duizend listen, de bijnaam van Odysseus. Dat die statistiekenfanaat Kramm een van zijn geliefde formulieren gewoon kon vergeten, lijkt me een sterkere aanwijzing voor de uitzonderlijke sfeer van die dagen dan de kreet: ‘Ik ken geen partijen meer, ik ken alleen nog Duitsers.’

Op de lijst waar Hintze zo ijverig mee zwaaide alsof het een extra kranteneditie was waarin op z'n minst de inname van Parijs werd vermeld, moesten we invullen welke studierichting we hadden gekozen. Een andere loopbaan dan een academische kwam voor zijn leerlingen niet in aanmerking, dat stond voor de man van de duizend lijsten vast. Zojuist had hij in zijn toespraak verkondigd dat het vaderland ons een klassieke opvoeding had geschonken en dat we nu de gelegenheid kregen om een klein deel van de verschuldigde dank te betuigen door dat vaderland te dienen. Naderhand zouden we dan, gehard in de strijd, de schansen van de wetenschap met evenveel succes bestormen als de Pruisische helden de schansen van Düppel.

Ik heb toen niet ‘toneelspeler’ ingevuld. Aan toneelspelen als beroep dacht ik nog helemaal niet. Wie in zijn vrije tijd viool speelt of gaat schaatsen, komt ook niet op het idee daar meteen een beroep van te maken.

Ik schreef ‘medicijnen’ op. Een jaar eerder zou ik nog ‘rechten’ hebben opgeschreven. Dat studeerden toen alle zonen van Joodse confectionairs. Zoals ik me het beroep van advocaat voorstelde, had ik dat ook wel zien zitten. De jury met een dramatische toespraak overtuigen van de onschuld van een cliënt, dat verschilde helemaal niet zoveel van de spelletjes die ik met Kalle deed.

Hij was de enige die de lijst niet serieus invulde. Al die jaren was hij ervan overtuigd geweest dat hij het eindexamen niet zou halen en daarom had hij ook geen plannen gemaakt voor een beroep. Hij beantwoordde de vraag naar zijn studievak gewoon met 'leven'. Zoals bij veel van mijn medeleerlingen kwam er ook bij hem niets van dat plan terecht.

De primus van onze klas, die zoals alle primussen – hij zou primi gezegd hebben – leraar wilde worden, het liefst leraar Latijn, schreef 'filologie' op. Dat heeft hij vervolgens nooit gestudeerd. Hij zat vier jaar aan het front, raakte, hoe onwaarschijnlijk dat ook klinkt, geen enkele keer gewond en stierf in 1918 aan dysenterie.

Ik schreef 'medicijnen' op.

Dat kwam zo: toen ik in de voorlaatste klas van het gymnasium zat, werd opa ziek. Heel onverwachts, ik kon het niet geloven. Natuurlijk was hij altijd oud geweest, zoals grootvaders dat nu eenmaal zijn, maar hij was tegelijk onsterfelijk. Ik wist toen nog niet dat ook mensen die veel voor ons betekenen, er op een dag gewoon niet meer zullen zijn.

Nu lag hij daar in zijn bed, uitgedroogd en met steeds minder lichaam onder zijn dunne huid. In plaats van hem beter te maken schudde dokter Rosenblum bedenkelijk zijn hoofd en probeerde in het Latijn uit te leggen wat hij in het Duits niet begreep. 'De geneeskunst heeft haar grenzen,' zei hij. *'Carcinoma bronchialis. Incurabilis.'*

Opa maakte zichzelf niets wijs en behield tot het laatst toe zijn gevoel voor humor. Toen papa een keer al te nadrukkelijk op de optimistische toer ging en overdreven hard beweerde: 'Dat wordt wel weer beter!', zei hij met zijn nieuwe fluisterstem: 'Je bedoelt: dat wordt wel weer een begrafenis.'

Ziekte maakte mijn vader razend. Omdat dan duidelijk werd dat hij in een crisissituatie volkomen hulpeloos was.

Toen ik een keer bij mijn al erg zieke grootvader zat, vroeg hij me een sigaar op te steken. 'Ik kan er niet meer tegen,' zei hij, 'maar ik hou nog altijd van de geur. En ik verheug me er al zo lang op jou sigaren te leren roken.'

Ik deed hem dat plezier, zo ijverig en grondig dat ik de hele wc vol kotste. Dat was de laatste keer dat ik mijn grootvader hoorde lachen.

Op het eind was zijn pijn niet meer te verzachten.

Toen besloot ik dokter te worden. Een dokter die al zijn patiënten

beter maakt. Op dat moment kwam mijn fantasie weer om de hoek kijken.

Mijn grootvader verklaarde de wereld aan de hand van verhalen. Leerzame, grappige en griezelige.

Toen ik in mijn kinderlijke gestuntel weer eens was gevallen en me huilend door hem wilde laten troosten, liet hij me op zijn knieën klimmen en neuriede zachtjes het lied waarmee hij me als driejarige altijd al had kunnen geruststellen: ‘We rijden met de trein, tjoeke tjoeke tjoek, we rijden met de trein, wie rijdt er mee?’ Daarna veegde hij met zijn zakdoek de laatste tranen af – die zakdoek rook, zoals alles aan hem, naar vertrouwdheid en sigaren – en begon te vertellen.

Vroeger, zei opa, toen de wereld zo nieuw was dat je de verse verf nog kon ruiken, hadden alle mensen drie benen en vielen daardoor nooit. ‘Met drie benen sta je stevig,’ zei hij, ‘dat zal elk keukenkrukje bevestigen.’ Maar drie benen, vertelde hij verder, hebben ook een nadeel: je komt er niet goed mee vooruit. Er zijn er altijd twee die samenspannen tegen het derde, waardoor je alleen nog in een kringetje loopt. Er was veel te verkennen geweest in die pas gemaakte wereld, maar de mensen moesten met lede ogen aanzien hoe de dieren hen inhaalden en de beste stukken voor zichzelf uitkozen: de beer het bos, de leeuw de savanne en de walvis de zee.

En daarom, zei mijn grootvader, besloten de mensen op een dag hun derde been af te snijden. Dat was niet moeilijk en het deed ook geen pijn. De wereld was jong en de onderdelen ervan zaten nog niet zo vastgebakken als tegenwoordig. Zolang de specie zacht is, kun je ook een baksteen met je blote hand verschuiven.

Nu voelden de mensen zich veel prettiger en ze begonnen meteen te rennen. Ze hadden haast, want ze gunden de dieren de beste stukken van de wereld niet. Ze wilden alles voor zichzelf hebben. Het bos en de savanne en de zee.

Maar met twee benen ben je niet in evenwicht en daarom vielen ze een voor een op hun snufferd. Bij de koning gleed de kroon van zijn hoofd, bij de rechter de baret, en de generaal belandde in een heg van braamstruiken, waar de doornen alle onderscheidingen van zijn borst rukten. ‘Dat komt ervan,’ zei opa terwijl hij me in zijn zakdoek liet snuiten, ‘als je zonder derde been gewoon weg wilt rennen.’

‘En de afgesneden benen?’ vroeg ik. ‘Wat hebben ze daarmee gedaan?’

‘Die zijn er nog steeds. Alleen verstoppen ze zich omdat ze nu bang zijn voor de mensen. Als je je razendsnel omdraait, kun je ze soms nog net om een hoek zien verdwijnen. Als je niet oppast, springen ze voor je op de weg en struikel je erover. Zoals dat met jou is gebeurd. Je ziet ze niet aankomen. Of heb jij al eens benen zonder de bijbehorende mensen gezien?’

Ja, opa, dat heb ik. In 1915. In Vlaanderen. Benen en armen en hoofden. Die hadden zeker niet opgepast.

Een van zijn andere verhalen ging over de hel. Een klasgenootje had op het schoolplein verteld dat alle Joden eeuwig in het vagevuur moesten branden. Ik had hem weliswaar niet geloofd – hij had ook een keer beweerd dat kinderen door de navel van een vrouw op de wereld kwamen –, maar het idee van een eeuwig vuur fascineerde me. Aan papa kon ik zoiets niet vragen, het had met religie te maken en die verachtte hij. Dus ging ik naar opa en die verklaarde de hel als volgt: als een mens wordt geschapen, gebeurt dat altijd in tweevoud. Eén keer van vlees en bloed en één keer als beeld dat hem laat zien zoals hij kan worden als hij van zijn aangeboren talenten en capaciteiten het beste maakt. Dat beeld wordt gedurende zijn hele aardse leven bewaard in een soort hemelse kunstgalerij. Als hij dan gestorven is, moet hij ervoor gaan staan en het vergelijken met wat hij er echt van heeft gebakken. Dan ziet hij het verschil tussen wat hij had kunnen worden en de janboel die hij er in werkelijkheid van heeft gemaakt – en dat is de hel. ‘Geloof me, kleine Kurt,’ zei hij, ‘dat doet meer pijn dan welk heet vuur ook.’

Je hebt niet gelogen, opa.

Een van de verhalen die mijn grootvader vertelde, had tot gevolg dat mijn ouders de politie waarschuwden. En dat ik voor het eerst van mijn leven noga at.

Ik had hem gevraagd waarom hij Riese heette, reus dus, hoewel hij helemaal niet zo’n grote man was. Mijn grootvader nam zulke vragen serieus, dat was zo fantastisch van hem. In elk geval gaf hij je het gevoel dat je serieus werd genomen. Ik was toen op de leeftijd dat je nog heel optimistisch gelooft dat alles op de wereld een logische reden heeft en dat die ook te achterhalen valt. Als ik er goed over nadenk, verschilt die houding helemaal niet zoveel van die van mijn vader met zijn encyclopedie. ‘Waarom’ is de meest optimistische vraag ter wereld. Omdat hij de mogelijkheid veronderstelt dat er een

zinnig antwoord is.

Waarom dus Riese? Zoals zijn gewoonte was, antwoordde mijn grootvader met een verhaal. Hij vertelde het op fluisterton, want hij verklepte daarmee, zo zei hij, een heel groot geheim. Hij was namelijk – maar dat mocht ik, groot indianenerewoord!, aan niemand vertellen – inderdaad een reus en eigenlijk meer dan drie meter lang. Maar zo'n enorme lengte was lastig in een stad als Berlijn, je stootte overal je hoofd en moest de hele tijd gebukt rondlopen. Daar kreeg je rugpijn van en als je naar de dokter ging, had hij niet eens een ligbank die lang genoeg was. Daarom hadden de Berlijnse reuzen de koppen bij elkaar gestoken en eens en voor altijd besloten zichzelf klein te maken. Daar bestonden krimppillen voor, waarvan hij er elke ochtend voor het ontbijt één moest innemen. Dat mocht hij nooit vergeten, want anders begon hij meteen weer te groeien en knapten op z'n laatst tegen de middag de eerste naden van zijn pak.

'En waarom heet ik Gerson?' vroeg ik.

'Dat heb ik ooit geweten,' zei mijn grootvader, terwijl hij omstandig een sigaar opstak. Zoals acteurs doen als ze hopen dat na wat potsenmakerij de tekst hun wel weer te binnen schiet. 'Ik had ooit een boek waarin dat stond. Maar toen zijn er rovers gekomen en die hebben het gestolen. Zal ik je het verhaal van de rovers vertellen?'

'Nee,' zei ik, 'ik wil een Gerson-verhaal horen!'

En mijn grootvader – hoe kon het ook anders? – kende inderdaad een Gerson-verhaal. Het ging over hofleverancier Hermann Gerson, die in zijn atelier aan de Werderscher Markt de kroningsmantel voor keizer Wilhelm had genaaid. 'Die was toen weliswaar nog maar koning, maar dat is een ander verhaal.' Het was de mooiste mantel die een heerser ooit had gedragen, en hij verborg de misvormde arm zo goed dat je er helemaal niets van zag. Kleermaker Gerson had daar een schitterende onderscheiding voor moeten krijgen. Maar die kreeg hij niet meer omdat hij tijdens de kroning plotseling was gestorven. 'En weet je waarom?' vroeg mijn grootvader. 'Omdat hij zijn werk te goed had gedaan!'

De oude Fritz – ook een koning, maar een dode – had de plechtigheid vanaf zijn wolk bekeken. Toen hij de mantel zag, met al dat fluweel en die zijde en die goudborduurwerk, werd hij zo jaloers dat hij kleermaker Gerson onmiddellijk naar de hemel haalde. Om voor hem een nog mooiere te maken. 'Tja, en daar zit Hermann Gerson nu aan zijn nieuwe opdracht te werken.'

‘Is hij familie van ons?’ vroeg ik. Het was allemaal niet gebeurd als mijn grootvader eerlijk nee had gezegd. Gersons zijn er bij de vleet. Maar hij kon de verleiding van een goed verhaal nooit weerstaan en antwoordde daarom: ‘Uiteraard! Alle Gersons zijn familie van elkaar. De beroemde bazaar aan de Werderscher Markt, je kent hem vast, is door die oudoom Hermann opgericht. Als je daar je naam zegt, krijg je van het personeel een groot stuk chocola.’

Natuurlijk kende ik de modebazaar Gerson. Mijn ouders zaten tenslotte in de confectie. De tafelgesprekken in de Klopstockstraße gingen vaak over het werk. Ik had begrepen dat die bazaar in de modewereld de maat van alle dingen was, alleen de duurste stoffen en de allerbeste klanten. Wat daar werd verkocht, was bepalend voor wat de chic droeg, en een of twee seizoenen later ook de klantenkring van Max Gerson & Cie. Ik was er een keer met mijn ouders langsgelopen, na een zakenbezoek aan de Hausvogteiplatz, het centrum van de Berlijnse confectie. Voor de deur stond een man in een prachtig uniform. Maar dat was geen generaal, hij stond daar alleen om de deur voor de klanten te openen. ‘Zo’n firma zou je moeten hebben,’ had papa gezegd. Maar dat het familie van ons was, daar had hij niets van verteld.

Het was niet de maatschappelijke glans van de Bazar des Modes die me zo onweerstaanbaar aantrok. Het was de chocola. Hoewel ik toen nog niet die voortdurende honger had.

Wat de naam Gerson echt betekent, daar ben ik pas veertig jaar later achter gekomen.